

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

Lidija Šabajevaitė

H. LOVMIANSKIS APIE LIETUVOS VALSTYBĖS SUSIDARYMĄ

Vilniaus Stepono Batoro universitete dirbę istorikai tyrinėjo įvairias Lietuvos istorijos problemas. Šie tyrinėjimai užima svarią vietą greta kitų Lenkijos istorikų darbų, bet istoriografijoje minimi rečiau. Todėl ir norėtusi skaitytojams priminti profesorių H. Lovmianskio, S. Zajončkovskio, K. Chodynckio, S. Koscialkovskio darbus, jų požiūrį į Lietuvos istoriją.

Siame straipsnyje apžvelgiamos H. Lovmianskio pažiūros į Lietuvos valstybės susidarymą. Autorius, puikus senosios Lietuvos istorijos žinovas, savo studijoje¹ plačiai aptaria istorinę literatūrą, analizuoja gausius Prūsijos, Livonijos ir Lietuvos istorinius šaltinius, panaudojo archeologinius, onomastinius, kartografinius duomenis, kurių dalis buvo pirmą kartą įtraukta į istorinę apyvartą.

Pradžioje autorius apžvelgė Pabaltijo fizines ir geografines sąlygas bei jų įtaką krašto apgyvendinimui, apibrėžė baltų genčių ribas bei vidaus sienas tarp atskirų žemių. Jis apžvelgė visų trijų kraštų gyventojų statistiką, aptarė apgyvendinimo vietas: lauką, sodybą ir jų gyventojų karinę, fiskalinę bei ūkinę organizacijas.

Analizuodamas ūkinį gyvenimą, H. Lovmianskis pirmiausia aptarė medžioklės, žvejybos ir drevinės bitininkystės plitimą. Jis nesutiko su istorinės literatūros požiūriu apie didelę medžioklės reikšmę ir, remdamasis Ordino bei Lietuvos fiskaline sistema, teigė, kad medžioklė nebuvo pagrindinis pajamų šaltinis – tai tik antraeilė ūkio šaka. XV a. Ordino dokumentuose užfiksuotus atvejus, kai iš pasienio žemaičių reikalaujama činšo už medžioklę, jis vertino ne kaip ūkinį, o kaip politinį manevrą, nes Ordinas siekė parodyti, kad tos Žemaitijos teritorijos priklauso jam. Ordine ir prie Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvaro XV–XVI a. buvo medžioklės

tarnybos, bet pagrindinis tų žmonių verslas visgi buvo žemdirbystė. Kita vertus, užsienio prekyboje medžioklės produktai – brangieji kailiukai – turėjo nemažą vertę. Iš XVI a. dokumentų žinoma apie žemaičių kiaunininkus, kurie išdui mokėjo kailiukais arba pinigais, tačiau šių mokesčių pagrindas visgi buvo žemdirbystė².

Aptardamas žvejybą, H. Lovmianskis nurodė, kad šis verslas buvo vietinės reikšmės. Atskiros žvejų luomo, išskyrus lyvius, baltai neturėjo; nustatant duokles, neminimi mokesčiai nuo žvejybos. Ji, kaip ir medžioklė, nebuvo labai svarbi baltų ūkyje³.

Drevinė bitininkystė, anot autoriaus, buvo reikšmingesnis verslas. Tiek Prūsijoje, tiek Lietuvoje minimi medus ir jo produktai, o vaškas buvo viena iš eksporto prekių. Lietuvos valstiečiai mokėjo medaus duoklę, buvo atskira kategorija žmonių – drevininkai⁴.

Lietuvos ūkio pagrindą sudarė žemdirbystė ir gyvulininkystė. Livonijos ir Kryžiuočių ordinų dokumentuose užfiksuota, jog žygių metu paimamas ir sunaikinamas javų derlius. Dokumentuose rašoma, jog vertingiausia ūkio dalis buvo ariamas laukas, toliau pievos, ganyklos, miškai, vandenys. Todėl autorius daro pagrįstą išvadą, kad jau bendruomeninėje santvarkoje ariamoji žemė tapo privačia nuosavybe⁵. XIV–XV a. Lietuvos mokesčių sistema rodo žemdirbystę buvus ūkio pagrindu – valstiečiai apdedami dėkla, kurią sudarė javai, vėliau dar šienas ir malkos.

Antrą vietą baltų ūkyje užėmė gyvulininkystė⁶. Ordino kronikos kaip karo grobį mini galvijų kaimes ir arklius.

Minėtas išvadas apie baltų ūkį autorius argumentuotai pabrėžė ir Z. Ivinskio knygos recenzijoje⁷.

Kalbėdamas apie baltų prekybą su užsienio šalimis, H. Lovmianskis nurodė buvus ryšius su Skandinavijos kraštais, Vokietija ir kitomis katalikiškomis šalimis. Baltai pirkę geležį, druską, ginklus ir kitas prekes, kurių nebuvo savame krašte, o mokėję sidabru, kailiais, vašku, iš dalies žemės ūkio produktais⁸.

Bendruomeninėje santvarkoje, greta prekybos, gyvavo karinis plėšikavimas. Dažnai tie patys žmonės buvo ir pirkliai, ir piratai. Anot H. Lovmianskio, viena iš baltų plėšikavimo priežasčių – menkas ūkio išsivystymas, pragyvenimo

šaltinių trūkumas, ypač stichinių nelaimių metais. Todėl karo grobis buvęs pagrindinis praturtėjimo šaltinis karo vadams bei dalyviams⁹. Ši išvada prieštarauja ankstesnei, jog pagrindinis pragyvenimo šaltinis buvęs žemės ūkis. Karo grobis galėjo būti papildomas šaltinis.

Aptardamas XIII a. baltų ūkinę valdą, autorius teigė, kad arimas, šienaujama pieva ir drevės buvo privati nuosavybė, o kiti naudmenys – bendri. Ūkinę valdą sudarantis arimas vadinamas žagre. Mažoji šeima turėjo vienos žagrės ūkį. Tai nebuvo tiksliai apibrėžtas arimo gabalas, bet, esant panašioms sąlygoms ir apdirbimo lygiui, plotas apytikriai buvo vienodas. Kintant ekonominiams ir visuomeniniams santykiams, žagrės plotas taip pat kito¹⁰. Lietuvoje vienkinę žagrę sudarė 11 ha, o viena dvikinkė žagrė atitiko valaką (apie 21.36 ha). Prūsijoje ir Livonijoje žagrė atitiko 17 ha.

H. Lovmianskis nesutiko su istorinėje literatūroje vyrausia nuomone, kad XIII a. Lietuvoje naudota lydiminė–pūdiminė žemdirbystės sistema. Esant šiai sistemai, viena šeima turėtų valdyti apie 90 ha žemės, o tai neįtikinamai didelis plotas, reikalaujantis daug darbo jėgos. Be to, jis rėmėsi valakų reformos duomenimis, kur žemdirbystės pagrindu imama trilaukė sistema. Vadinasi, ji Lietuvoje naudota seniai. Tai patvirtina ir archeologiniai duomenys.

Tirdamas žemės ūkio apdirbimo techniką, autorius nurodė, kad ji nebuvo tokia jau primityvi. Štai Lietuvoje vyravo mediniai noragai, o Žemaitijoje, matyt, būta ir geležinių. Taip pat naudotos akėčios, dalgiai, pjautuvai ir kiti žemės ūkio padargai. Remiantis duoklių sąrašais, sužinoma apie augintas kultūras, naudotą traukiamąją jėgą¹¹.

Aptardamas baltų gimininės visuomenės struktūrą, H. Lovmianskis rašė, kad visuomeninė nelygybė buvo jau seniausiose tautose. Anot jo, aukštesnioji klasė susidaro dėl natūralios ir visuotinės tendencijos garantuoti palikuonims jų pozicijas. Kitų smukimas tarnybiniu ir pavaldumo atžvilgiu sudarė sąlygas nelaisvųjų klasei atsirasti. Vidurinę klasę sudarė liaudis – prastuomenė. Tokiu būdu susidaro ponų–žemvaldžių, žemdirbių–valstiečių, kurie gali būti laisvi ir nelaisvi, ir darbininkų, kurie savo ūkio neturėję ir dirbę ponui, luomai¹². Jis taip pat iškėlė klausimus: kokią visuo

menės dalį sudarė laisvoji liaudis; kam priklausė žemės diduma (stambioji žemėvalda); kokia baltų nobilių dvarų organizacija; kokia aukštesniųjų klasių teisinė ir socialinė padėtis.

Atsakydamas į pirmąjį klausimą, autorius rėmėsi Dusburgo, Ordino dovanojimo raštais prūsams, 1249 m. Christburgo sutartimi. Prūsijoje liaudis sudariusi daugumą ir tik Kryžiuočių ordinas pavertė juos priklausomais žmonėmis. Tas pats procesas vykęs ir Livonijoje. Pvz., Christburgo sutartį pasirašę laisvieji prūsai – nobiliai; pagal Prūsijos landmistro privilegiją prūsui Posumeliui (1275 m.), kuria jis atleidžiamas nuo dešimtinės bei valstietiškų darbų ir tarnybos bendruomenei, Posumelis iš valstiečio tapęs laisvu žmogumi (nobiliu). V. Pašuta ir kiti istorikai laikėsi nuomonės, kad Ordinas derybas vedė tik su kilmingaisiais, vadinasi, jie turėjo laisvę, o valstiečiai buvo priklausomi. Sutikti su H. Lovmianskio išvada, jog XIII a. laisvoji liaudis sudarė absoliučią daugumą, sunkoka. Tikriausiai pradinis feodalizacijos procesas pasireiškė dar iki Ordino įsigalėjimo Prūsijoje. Panaši padėtis buvo ir Lietuvoje. Pats autorius pastebėjo, kad valstiečiai ne iš sykiio ir ne be protesto tapo priklausomais žmonėmis¹³.

Kalbėdamas apie stambiają žemės nuosavybę, H. Lovmianskis nesutiko su kitų istorikų nuomone, kad Lietuvoje iki Krėvos unijos buvo gana stambi paveldima bajorų nuosavybė. Jis manė, kad stambios valdos atsirado tik nuo XV a. pradžios dėl didžiojo kunigaikščio dovanojimų. Be to, daugelis dovanotų valdų buvę retai gyvenamose Rytų Lietuvos ir Juodosios bei Baltosios Rusios žemėse. Tai patvirtina nuomonę, kad stambioji žemėvalda atsiradusi vėlokai. Autorius rašo, kad "valdą, susidedančią iš kiemo ir daugiausia iš vieno kaimo, reikia laikyti maksimalia nobilių nuosavybe iki monarchijos susidarymo"¹⁴. XIV a. pabaigos Lietuvos bajorų stambioji nuosavybė buvusi tokio pat dydžio kaip prūsų nobilių, užkariavus Ordinui. Vadinasi, kad ilgai žemvaldystėje nebuvo jokių pokyčių, be to, vargu ar galima griežtai apibrėžti "maksimalią nobilių nuosavybę".

H. Lovmianskis manė, jog XIII a. vyraujanti feodalinės žemėvaldos sistema buvo beneficija. Ji galėjusi susidaryti didžiajam kunigaikščiui dovanojant žemę už karinius ir kitus

nuopelnus¹⁵. Jis rėmėsi 1259 m. Mindaugo privilegija apie judamo ir nejudamo turto dovanojimą. Bet autorius nepaaiškino, kaip per keletą Mindaugo valdymo metų galėjo susiformuoti ištisa žemėvaldos sistema, koku būdu pats didysis kunigaikštis tapo stambiu žemės savininku. O gal beneficinė žemėvaldos sistema susiformavo anksčiau? Šio klausimo H. Lovmianskis aiškiai ir iki galo neišnagrinėjo.

Aptardamas baltų nobilių dvarus, H. Lovmianskis pabrėžė, kad dvaras aiškiai skyrėsi nuo valstiečio sodybos didumu, turtingumu; jis buvo pritaikytas gynybai, nes juos pirmiausia plėsdavo. Dvaro žemę apdirbo nelaisvieji žmonės, parsivaryti iš karo. Apie tai, kad kitą dalį nelaisvosios šeimynos sudarė prasiskolinę, nuskurdę ir todėl netekę laisvės žmonės, autorius nekalba.

Rašydamas apie nobilių visuomeninę padėtį, jis nurodė, kad jų pagrindinis užsiėmimas – karas, o žygiuose galėję dalyvauti tik pasiturintys žmonės, nes reikėjo turėti gerą žirgą ir ginklus. Taip dar kartą pabrėžiama, kad karo grobis buvęs pagrindinis turto ir garbės šaltinis, o turtas savo ruožtu išskirdavęs nobilius iš liaudies tarpo. Turimą turtą jis skirsto į dvi dalis: 1) žemę su gyvu ir negyvu inventoriu bei nelaisvais žmonėmis, kurie ją apdirba – žemės ir šeimynos nedaug; 2) karo grobis – ginklai, kailiai, brangenybės, naudoti kariaunai samdyti ir savo gentainiams pavergti¹⁶.

Greta karybos, nobiliai dalyvavę ir politiniame gyvenime. Suprantama, šios dvi funkcijos neatskiriamos. Dėl dalyvavimo karuose ir politikoje nobiliai sukaupę didelius turtus, savo autoritetu išsiskyrę iš masių ir liaudis natūraliai laikiusi juos vadais¹⁷. Prie jų teisinės padėties įtvirtinimo prisidėjusi ir kilmė, kurios paprotys turįs senas tradicijas ir leidęs pretenduoti į uždara klasę. Tačiau autorius neaiškina, kaip susiformavo pats nobilių luomas, jis tik apsiribojo pavyzdžiais apie nobilių (Prūsijos vitingų ir Lietuvos bajorų) padėtį XIV–XV a., laikydamas juos uždaru luomu.

Anot H. Lovmianskio, XIII a. baltai giminybę palaikė pagal vyrišką liniją, ir apskritai visame gyvenime pirmavę vyrai – tai liudija senas patriarchato tradicijas. Baltai pergyvenę ir matriarchatą; nors XIII a. moterys nedalyvavo politiniame gyvenime, bet visgi užėmė aukštą padėtį visuome-

nėje¹⁸. Dokumentuose randamas žinias apie žmonių pirkimą jis laiko įrodymu, kad moteris galėjusi būti nuosavybės ir prekybos objektu. Dabartinėje istoriografijoje pirktinė santuoka traktuojama kaip kraičio institutas.

Nagrinėdamas giminės valdymo mechanizmą, H. Lovmianskis nurodė, jog valdžią galėjo turėti: 1) rinktas ir paveldėtas vienas asmuo – viršininkas, seniūnas; 2) susirinkimas, sueiga. Kadangi apie sueigų buvimą nesą tiesioginės informacijos, jis to klausimo nenagrinėja. Tirdamas viršininkų instituciją, nurodo šaltiniuose pateiktus terminus (seniores, meliores, kunige, nobiles ...) ir mano, kad taip buvo vadinami kilmingieji, o ne giminų vadai. Giminė turėjusi didelę reikšmę, todėl buvę ir jos vadai, tačiau šaltiniai, išskyrus N. Jerošiną, jų nemini, – matyt politiniame gyvenime jie neturėję didesnės valdžios¹⁹.

Giminė turėjusi kelias funkcijas: 1) gynybą nuo išorės priešų; 2)ėjimą į karą; 3) ūkinę veiklą; 4) rūpinimąsi protėvių kulto papročiais. Be šių funkcijų, giminė atlikdavusi ir plėšikiškus žygius, nors jie būdavę už giminės ribų. Žygius rengdavusi atskira institucija – kariauna, suburta vado iš laisvųjų, bekilių, kai kada ir nelaisvųjų žmonių. Ilgainiui kariaunos susijungdavo, iškildavę stiprūs vadai, kurie siekė ne tik turtą, bet ir didesnės valdžios.

Taigi H. Lovmianskis, remdamasis XII–XIII a. ir vėlesnių laikų duomenimis, bandė rekonstruoti gimininę organizaciją ir jos funkcijas. Jo išvados ne visada nuoseklios, ypač kalbant apie giminės valdymą.

Toliau H. Lovmianskis nagrinėjo baltų gentinės struktūros elementus, perėjimą iš gentinės į valstybinę santvarką, t.y. monarchijos genezę.

Aptardamas politinę geografiją, autorius Lietuvoje išskyrė dvi gentis: žemaičių ir aukštaičių. Remdamasis įvairiais dokumentais, o ypač ginčo tarp Ordino ir Lietuvos dėl Veliuonos 1413 m. dokumentu, jis nustatė ribas tarp genčių. Jis taip pat išskyrė žemių ir valsčių ribas. Žemaitijoje buvusi Ceklio, Karšuvos, Medininkų, Knetuvos žemės su valsčiais bei Centrinės, Rytų ir Šiaurės–rytų žemaičių žemės. Manoma, jog Žemaitijoje buvę 43 valsčiai. Aukštaitijoje buvusios keturios žemės su valsčiais: Lietuvos, Našios, Deltuvos ir Upytės²⁰.

Teritorinius junginius H. Lovmianskis skyrė į keturias grupes: kiltis, gentis, žemes ir valsčius. Valsčiumi buvusi teritorija, dokumentuose vadinama "terrae", "länder", "districtus" ir atlikusi savarankišką politinį vaidmenį. Valsčiai susiformavę yrant aukštesnės eilės junginiams – žemėms. Valsčių sudarę apie 30–40 šeimų (150–200 žmonių) iš kelių ar keliolikos giminių. Todėl valsčiuje dominavę kaiminystės ryšiai. Tarpusavyje valsčiai bendravę menkai. Tai ypač ryšku Prūsijoje, kai Ordinas užimdavo gentį po genties, valsčių po valsčiaus, o kaimynai pasyviai stebėjo. Anot autoriaus, savišaukos instinktas neskatinęs baltų ieškoti kitokių organizacijos formų, o Lietuvos valstybė susidariusi ne kovose su Ordinu, bet dėl ekspansijos į Rusiją²¹.

Apskritai H. Lovmianskis tik kovą su išorės priešiniais laikė visuomenės vystymosi sąlyga. Jis abejojo, ar gentinėje epochoje, kai nebuvo įtemptos kovos, galėjo atsirasti politiniai susivienijimai; nebent tik laikinos sąjungos ar natūralūs (giminės) ir tradiciniai (genčių) junginiai. Todėl ir valsčiai galėję susidaryti tik prievartos būdu. Tačiau visuomenės viduje jis nerado jėgos, kuri atliktų tą vaidmenį, išoriniai veiksniai taip pat netikę.

Aukštesnės eilės teritoriniai junginiai galėję susidaryti dviem būdais: sujungiant valsčius arba skaldantis kilčiai į smulkesnes formacijas. Autorius pasisakė už antrąjį. Žemes jis laikė nelabai tvirtais dariniais, o gentis – senais, gyvybingais, sutartinai veikiančiais viduje. Kilties solidarumas buvęs pasyvesnis paremtas tik tradicija, iš dalies etiniais ir kalbiniais momentais²².

Toliau H. Lovmianskis mąsto, ar baltų gentinėje epochoje buvo monarchija ar bendruomeninė valdžia. Lygindamas Prūsijos, Livonijos, Lietuvos šaltiniuose minimus terminus ("reges", "reguli", "kunige", "rikijs", "kniazi") bei analizuodamas tekstus, jis nustatė, kad taip buvo vadinami žmonės, priklausę nobilių luomui. O monarchas užima išskirtinę padėtį. Tokių išsiskiriančių asmenų jis nerado ir mano, kad monarchijos iki Mindaugo nebuvo. Iš nobilių tarpo iškilusius kunigaikščius jis nepagrįstai traktuoja tik kaip kariaunų vadus, o ne teritorijų valdytojus. Ši nuostata ypač ryški nagrinėjant 1219 m. taikos sutartį tarp lietuvių kunigaikščių ir Haličo–Volynės. Jo nuomone, sutinkant, kad tai monarchai

(vadai), negalima jų laikyti tik valsčių vadais, nes taiką pasirašė visos kilties vardu. Jų per daug, jei laikysime žemių vadais. Galima sakyti, kad vyresnieji ir žemaičių kunigaikščiai vadovavo žemėms, o likusieji – valsčiams. Minimi vyresnieji, matyt, buvo aukštaičiai, bet Aukštaitijoje tik keturios žemės. Užtat jokių abejonių nelieta, laikant vyresnius kunigaikščius kariaunų vadais, kurie sudarė taiką savo, kariaunų bei kilties vardu²³. H. Lovmianskis seniausiu teritorinių junginių valdymo organu laiko sueigą, kurioje dalyvavo visi gyventojai vyrai arba tik nobiliai. Sueigų pagrindinė funkcija buvusi karinių klausimų sprendimas bei teismo reikalų tvarkymas. Valsčių, genčių vadai atlikę tik karines pareigas ir buvę renkami laikinai karo metu. Todėl kiek nlogiškai skamba autoriaus išvada (šiaip jau teisinga!), kad nobiliai, eidami vadų, žynių pareigas tapo valdančiuoju luomu²⁴.

Drauge su private žemės nuosvybe susiformavęs turto paveldėjimo institutas sąlygojo ir visuomeninių pareigų paveldimumą. Valdžia buvo reikalinga ne tik karo, bet ir taikos metu reguliuoti įvairius gyvenimo reikalus. Tai buvo nors ir nedidelė, bet nuolatinė besiformuojančios valstybės valdžia.

Pereidamas prie monarchijos genezės Lietuvoje nagrinėjimo, H. Lovmianskis aptarė istorinę literatūrą ir nurodė, kad kai kurie istorikai perėjimą prie naujų organizacinių formų laiko vidinio vystymosi išdava. O jam senojo mechanizmo sugriovimas iš vidaus tolygus "savižudybei" ir kėlė abejonių. Jis pateikė savo samprotavimus. Anot jo, baltai prie Baltijos apsigyvenę apie VIII a. ir iki XII a. nedavę jokie ženklo apie save, o XII a. pabaigoje įvykę esminių pokyčių²⁵. Kuo paremtas toks vystymosi tempų nevienodumas? Autorius tai sieja su išorės veiksniais: prūsų ir latvių žlugimą lėmė aktyvi ordinų veikla, o silpstant Rusios valstybei, prasiplėdusi lietuvių ekspansija. Mindaugo monarchija susiformavusi suaktyvėjus Kryžiuočių ordino politikai. Vadinas, giminingos santvarkos evoliucijos priežastys slypėjusios ne vidaus, o išoriniuose santykiuose. Autorius nepaiso kruopščiai išnagrinėto ekonominio, visuomeninio-politinio gyvenimo ir monarchijos genezės aiškina remdamasis užsienio politika. Siekdamas pagrįsti savo teiginius ir rasti atsakymą, koku būdu

susiformavo monarchija, H. Lovmianskis iškėlė tris klausimus: 1) baltų santykiai su normanais ir slavais iki Prūsijos ir Livonijos pavergimo bei Mindaugo monarchijos susidarymo; 2) vokiečių ekspansija į Pabaltijį ir jų vaidmuo lietuvių valstybės kūrimuisi; 3) vidiniai pokyčiai, susiję su monarchijos susidarymu.

Pirmuoju klausimu H. Lovmianskis laikėsi nuomonės, kad tarp skandinavų – danų ir švedų – bei prūsų prekybiniai ryšiai buvo menki. Į Prūsiją dažniau buvo organizuojami plėšikiški žygiai, bet, pasak jo, skurdūs baltų kraštai menkai traukė skandinavus. Su Rusia prūsai susidurdavę retai, užtat rusai vedę aktyvią politiką Estijoje ir Latvijoje. Dėl geografinių sąlygų variagai beveik nepasiekę Lietuvos teritorijos nei sausuma (per rusų žemes), nei iš jūros. Jie nesiėmėję Nemunu, kaip keliu, į rusų žemes. Kijevo Rusia ne kartą rengusi žygius į Lietuvą, ėmusi duokles, tačiau lietuviai nebuvo pavergti. XII a. smukus Kijevo galybei, prasiėdėjusi lietuvių ekspansija į rusų žemes; iš pradžių link Pskovo ir Novgorodo, vėliau į Juodąją Rusią, Halicą bei Volynę.

H. Lovmianskio nuomone, prūsai ir latviai nepriklausomybę prarado dėl savo geografinės padėties. Lietuviai neturėję stiprių kaimynų ir patys pradėję pulti. Toks bandymas viską paaiškinti tik geografinėmis sąlygomis yra nepagrįstas.

Nurodęs, kad normanai ir slavai neturėję didesnės įtakos baltų visuomenės vystymuisi, H. Lovmianskis aptarė katalikiškosios misijos vaidmenį. Pabaltijyje susidūrusios dvi misijos: popiežiaus, skleidusi katalikybę, ir vokiečių, siekusi išigalėti ekonomiškai ir politiškai. Šios misijos bendradarbiavo, nors tarp jų kildavo ir nesutarimų. Bet taiki misionierių veikla buvusi nesėkminga. Baltai, jau seniai susidūrę su kaimynais krikščionimis – normanais, lenkais, rusais – buvę nusistatę prieš krikščionybę. Kai kurie apsikrikštydavo praktiniais sumetimais, bet ir toliau laikėsi senojo tikėjimo. Taičiai misijai, anot autoriaus, kliudė ir baltų politinė struktūra – nebuvo stiprios politinės valdžios, su kuria būtų galima susitarti dėl naujos religijos įvedimo, kuri gintų ir materialiai remtų bažnyčią. Misionieriai turėję du būdus: 1) paremti savo misiją ginklu ir 2) įvykdyti politinius pertvarky-

mus – sukurti valstybes. Pastarojo kelio laikęsis Kalavijuočių ordinas santykiuose su Lietuva²⁶.

H. Lovmianskis teisingai pastebėjo, kad Livonijos ordinas iš pradžių Lietuvos atžvilgiu laikėsi pasyviai, nes rūpinosi Latvijos ir Estijos užkariavimu. XIII a. II ketvirtyje, Ordinui puolant Žiemgalą ir Kuršą, paaštrėjo santykiai ir su Lietuva. Ordinas planavo užsigrobtį Zemaitiją ir kitas lietuvių žemes, bet 1236 m. Saulės mūšis parodė, kad įgyvendint tuos planus gebus lengva. 1247 m. Ordino magistras tapęs Andrius fon Stirlandas pasinaudojo palankiomis aplinkybėmis įsitvirtinti Lietuvoje.

Tuo metu stipriausio lietuvių vado Mindaugo giminėje kilę nesutarimai, giminaičiai į sąmokslą prieš jį pasitelkę Rusią, jotvingius, dalį Zemaitijos ir Livonijos ordiną. Ordinas 1250 m. niokojo Nalšios ir Lietuvos žemes bei Karšuvą Zemaitijoje. Anot H. Lovmianskio, Ordino žygiai buvę ne nukariaunamieji, o greičiau atsakas į lietuvių plėšikiškus žygius Livonijon. Be to, Mindaugo nugalėjimas nebūtų reiškęs Lietuvos užėmimo, nes jis tuo metu dar nebuvo Lietuvos valdovas, o tik stipriausios kariaunos vadas²⁷.

Ši autoriaus nuostata rodo, kad jis vadovavimo stambiai kariaunai nesiejo su teritorine politine valdžia. Jis nepaaiškino, dėl kokių priežasčių prieš Mindaugą susidarė koalicija, ko siekė sąmokslininkai.

Anot autoriaus, Mindaugas, suprasdamas netvirtą savo padėtį, prašė taikos. Ordinas sutiko, dargi sudarė sąjungą su Mindaugu, nors ir neatsisakė savo grobikiškų planų. Jei prisiminsim neseniai išsakytą mintį, kad Ordinas su Mindaugu kariavo tik kaip su kariaunos, o ne valstybės vadu, lieka neaišku, kuo remdamasis Ordino magistras formulavo savo politinius tikslus.

H. Lovmianskis teisingai nurodė, kad tuo metu santykiai tarp Livonijos ordino ir Rygos vyskupo buvo įtempti. Peštasi dėl žemių ir įtakos popiežiui. Atvykus Mindaugo pasiuntiniams, Ordinui atsirado puiki proga taikiai apkrikštyti pagonišką kraštą, pateikti jį popiežiui ir išsikrovoti prielankumą bei naudos. Taigi taiką tarp Ordino ir Mindaugo lėmusi diplomatinė kova Livonijos viduje²⁸.

Autorius aptarė tik vieną suinteresuotą pusę; jis nenurodė, jog taika pirmiausia buvo reikalinga Mindaugui, kad iš-

ardytų priešiską koaliciją. Tai suprantama, prisimenant, kad autorius Mindaugo dar nelaikė valstybės valdovu.

Kitas motyvas, paskatinęs Ordiną sudaryti taiką, pasak H. Lovmianskio, buvo noras gauti lietuviškų žemių, nustumiant nuo dalybų vyskupą. Kad žemes gautų oficialiai, jis ryžsis prašyti iš popiežiaus Mindaugui karaliaus karūną. Atsidėkodamas Mindaugas davęs 6 žemių dovanojimo raštus, iš kurių vieną (1253 m.) autorius laikė autentišku²⁹.

Trečiu taikios Ordino politikos motyvu H. Lovmianskis nurodė blaivų jėgų įvertinimą. Lietuvą paimti karu pasirodė neįmanoma, todėl Ordinas sutiko atsisakyti Aukštaitijos, kad gautų Žemaitiją ir sujungtų abi ordino teritorijas.

Autorius, deja, nepaaiškino, kokių būdu Mindaugas per trejus metus sugebėjo iš kariaunos vado (1250 m.) tapti valstybės valdovu (1253 m.). Kad ir kaip jį būtų rėmęs Ordinas, neįmanoma, kad per tokį trumpą laiką jį būtų pripažinusi visuomenė.

Greta išorinių faktorių, H. Lovmianskis analizavo ir vidinius pokyčius. Jis bandė nustatyti, kada Lietuvoje įsigalėjo monarcho valdžia, arba iki kokio momento Lietuva ir atskirai Aukštaitija neturėjo vieno vado. Jis pripažino tik alternatyvų sprendimą: valdovas buvo visoje valstybėje ar didesnėje jos dalyje, arba jokios nuolatinės valdžios nebuvo. Jis ryžtingai atmetė Paškevičiaus nuomonę, kad monarchijos užuomazgų būta jau XII a. pabaigoje, kad tai patvirtina ir 1219 m. Lietuvos–Haličo sutartis. Nesutinka jis ir su Latkovskio nuomone, kad Mindaugas apie 1226–1236 metus jau vienijęs Lietuvą. Komentuodamas Volynės metraščio žinią, kad Mindaugas užėmė visą Lietuvos žemę, užgrobė daug savo giminaičių turtų, o juos pačius išsiuntė kariauti į Rusiją, H. Lovmianskis įrodinėjo, kad tai buvo kova ne tarp teritorijų valdovų, o tarp kariaunų vadų. Anot jo, apie 1248 metus Mindaugas dar nebuvo pajungęs sau Lietuvos, nes pirmaisiais metais po sąjungos su Livonija ir karūnavimosi jo nepripažinusi dalis Aukštaitijos, nekalbant jau apie Žemaitiją³⁰. Įrodymui jis pateikė tris pozicijas: 1) XIII a. VI deš. Lenkijos–Lietuvos santykiai; 2) lietuvių pažiūra į krikštą bei Lietuvos diecezijos vyskupą; 3) karaliaus Mindaugo kova su lietuvių visuomene.

1) Mindaugui priėmus krikštą, teko nutraukti plėšikavimus katalikiškuose kraštuose. Kad iš kariaunų nebūtų atimtas pagrindinis pragyvenimo šaltinis, popiežius Aleksandras IV leidęs kariauti su kitatikiais rusais. Tarp lietuvių monarcho (ne Lietuvos) ir Lenkijos buvusi taika. Tačiau šaltiniai mini, kad 1255–1257 metais lietuviai puldinėjo lenkus. Užpuolimuose dalyvavo aukštaičiai, nes žemaičiai gynėsi prieš Ordiną. Vadinas, dalis Aukštaitijos nepripažino Mindaugo valdžios³¹.

2) Kadangi Mindaugo ir jo artimųjų krikštas buvo politinis aktas, daugelis jų savo tikėjimu ir toliau liko pagonys. Taigi Lietuvos krikštas buvęs formalus. Todėl bažnytinė organizacija patyrusi didelių sunkumų. Mindaugas nepastatė vyskupijai bažnyčios, neskyrė jai lėšų, matyt, todėl, kad jo valdžia Aukštaitijoje buvo per silpna. Bažnyčiai žemes jis skyrė Žemaitijoje, kurios siekė ir Ordinas. Vadinas, bažnyčia galėjo tikėtis Ordino paramos. Visa tai rodo nestabilią politinę situaciją Lietuvoje, nes ne visi joje pripažino bažnyčią ir Mindaugą³².

3) 1248 m. koaliciją Mindaugas išardęs papirkdamas žemaičius ir jotvingius, išleisdamas į Haličą savo dukrą ir sudaręs sąjungą su Ordinu. 1255–1257 m. prieš Lenkiją jis nėjęs. Vadinas, Mindaugas iki karūnavimo valdęs Lietuvos žemę, 1254–1258 m. užkariavęs Aukštaitiją, o po Durbės mūšio jam pasidavusi ir Žemaitija. Visą Lietuvą jis sujungęs apie 1261 m.³³

Ne visi H. Lovmianskio vertinimai pagrįsti. Tai, kad savanorių būriai įsiverždavo į Lenkijos pasienį, dar nerodo, jog Aukštaitija nepripažino Mindaugo valdžios. Tokie būriai veikė ir XIV a., nepriklausomai nuo vyriausybės oficialios pažiūros į juos. Mindaugo krikštas išties pirmiausia buvo politinis aktas ir lietuvių reakcija į krikštą greičiau išreiškia jų nuotaikas Livonijos ordino, siekusio įsigalėti Lietuvos žemėse, o ne tiek paties Mindaugo atžvilgiu. Popiežius leido kariauti su kitatikiais rusais dėl nesantaikos tarp katalikų ir pravoslavų bažnyčių, be to, norėjo atitraukti lietuvių aukštaičių dėmesį nuo brolių žemaičių kovos su Livonijos ordinu.

Nagrinėdamas naują valstybinę organizaciją, H. Lovmianskis pabrėžė, kad monarchijos susikūrimas, vidiniai pertvarkymai buvo susiję ir su Lietuvos ekspansija į Rusiją.

Anot jo, iki 1240 metų žygiai į Rusią buvo plėšikiški. Kariai jungėsi į kariaunas, o tai prisidėjo ir prie kilties konsolidavimo, turėję poveikį genčių politinei struktūrai – iš nobilių bei jų šeimynos ir dalies liaudies susidariusi karių–profesionalų klasė. Iš pradžių jie derinę karinę veiklą su žemdirbyste, nes vėliau iš jų susiklosčiusi riterių–žemvaldžių, t.y. bajorų, klasė. Tačiau kariai nenoriai grįždavę prie plūgo, ir todėl natūraliai susiklosčiusi tendencija verstis tik karu. Iš kokių lėšų galėjo išsilaikyti profesionalios kariaunos? Pasak autoriaus, pragyventi tik iš karo grobio buvo neįmanoma. Paprastai karines pajėgas išlaikydavo liaudis savo mokesčiais. Tam reikalinga valstybinė organizacija arba galima pasinaudoti jau susiformavusia valstybe. Todėl lietuvių kariaunos ir pasukusios į Rusią, kuri jau buvusi valstybė su fiskaline sistema. Nuo duoklių rinkimo pačioje Lietuvoje susilaikyta, bijant namų karo³⁴.

Tačiau ekspansija į Rusią, karinių įgulų laikymas ten turėjo ir neigiamų pusių: silpnėję ryšiai su metropolija, lietuviai išsildavę į vietinių tarpą. Todėl logiškai reikėję sukurti savame krašte valstybinį – fiskalinį aparatą, kuris garantuotų kariaunų išlaikymą. Sudarius sąjungą su Livonijos ordinu, Lietuvoje pastebima stipri tendencija keisti santvarką, o tai atlikęs Mindaugas su savo kariauna³⁵.

Taigi H. Lövmianskis pagrindiniu valstybės kūrimo stimulu ir organizatoriumi laiko kariaunas. Kartu jis iškėlė Livonijos ordino nuopelnus Lietuvos valstybei. Jo nuomone, Mindaugas buvęs geras politikas, organizatorius, pasirinkdavęs sau ištikimus šalininkus, negailėdavęs priešininkų. Tačiau autorius abejoja, ar idėja sujungti visą Lietuvą buvusi Mindaugo, – tai greičiau Ordino projektas, nes jis buvęs suinteresuotas, kad Mindaugas valdytų visą Lietuvą. Pasak jo, "ordino veikla, kuriant Lietuvos valstybę, su kuria neseniai mirtinai kovojo, gali atrodyti paradoksali, tačiau tai *ex post*"³⁶. Ordinas tikėjęsis, kad stipri, jam draugiška monarcho valdžia atitrauks Aukštaitiją nuo bendravimo su žemaisiais, kuriuos Ordinas siekė užsigrobt. Be to, Mindaugui Ordino pagalba buvusi reikalinga nugalint Aukštaitiją.

Atrodytų, kad Ordinas buvo tikrasis besikuriančios valstybės ramstis, kad be jo pagalbos Mindaugas jokių būdu nebūtų tapęs valdovu. Ordinas buvęs ir valstybinio aparato

organizatoriumi: prie Mindaugo buvę riteriai patarėjai, kariaunoje – riteriai instruktoriai, valstybės kanceliarijoje – taip pat riteriai.

Po Durbės mūšio (1260.VII.13) Ordinas neteko valdų Žemaitijoje, prasidėjo sukilimas Livonijoje ir Prūsijoje. Toks nusilpęs sąjungininkas buvęs nereikalingas Mindaugui. Kadangi jo paties valdžia dar buvusi silpna, jis pasirinkęs naują sąjungininką – žemaičių kunigaikštį Treniotą. Dualistinis buvęs ir Vaišingos valdymas – sąjunga su Švarnu. Po to didžiojo kunigaikščio valdžia sustiprėjusi tiek, kad jie valdė tik savo jėgomis.

Aptardamas monarchijos susikūrimo Lietuvoje pasekmes, H. Lovmianskis nurodė, kad ji visuomeninėje organizacijoje esminio perversmo nepadariusi: išskyrus fiskalinę sistemą, kitos institucijos buvusios tik modifikuotos³⁷. Monarchas perėmęs tik genčių viršininkų funkcijas; vietoje liaudies sueigų likusi patariamoji taryba iš nobilių. Nepakitę tik valsčiai, kaip smulkūs ir naujajai valdžiai negrėsmingi dariniai.

Mokesčių sistema buvo sudaryta pagal Rusios ir Livonijos pavyzdį ir leido aprūpinti lėšomis kariauną. Todėl iki Gedimino į Rusią nebesiveržiama, likę tik grobiamieji žygiai, ypač prieš Ordiną.

Išsamiau neanalizavęs feodalinės žemėvaldos formavimosi ir valstiečių patekimo feodalinėn priklausomybėn pereina-muoju iš bendruomeninės į valstybinę santvarką laikotarpiu problemos, H. Lovmianskis mokesčių sistemą laikė visai nauju dalyku, atsiradusiu kartu su monarchija. Su tuo susijusi ir jo išvada apie ekspansijos į Rusią nutraukimą. Iš tiesų pokyčiai užsienio politikoje buvo sąlygoti vidaus reikalų bei būtinumo gintis nuo Ordino.

Baigdamas H. Lovmianskis pabrėžia, kad XIII a. Lietuvoje įvyko politinės santvarkos pakeitimas. Monarchija atsirado ne jungiantis gentims, o ant jų griuvėsių. Pagrindinė kuriamoji jėga buvusi karinė organizacija – dėl jos interesų keičiama visuomenės socialinė ekonominė santvarka.

Daugelis H. Lovmianskio teiginių yra ginčytini. Pokario metais dirbdamas Lenkijos respublikoje, jis ir toliau domėjosi Lietuvos istorija ir kitaip įvertino kai kuriuos Lietuvos valstybės kūrimosi etapus, pvz., Ordino įtaką. Norint susidaryti išsamų Lietuvos valstybės kūrimosi vaizdą, būtina paly-

ginti jo darbus su kitais Lenkijos istorikų darbais ir svarbiausia su rimtais Lietuvos istorikų šios problemos tyrinėjimuais.

Vilniaus universitetas
Politinės teorijos katedra

Įteikta
1991 m. kovo mėn.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA:

- 1 Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego. Wilno, 1931-1932. T. 1-2.
- 2 Ten pat. T. 1. P. 132, 137, 138.
- 3 Ten pat. T. 1. P. 141.
- 4 Ten pat. T. 1. P. 144.
- 5 Ten pat. T. 1. P. 149.
- 6 Ten pat. T. 1. P. 156-157.
- 7 Łowmiański H. / Rec. ad op.: Ivinskis Z. Geschichte des Bauernstandes in Litauen von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts. - Berlin, 1933 // Atencijum Wileńskie. 1935. R. 10. S. 354-362.
- 8 Łowmiański H. Studja nad ... T. 1. P. 167, 170.
- 9 Ten pat. T. 1. P. 173.
- 10 Ten pat. T. 1. P. 186.
- 11 Ten pat. T. 1. P. 219.
- 12 Ten pat. T. 1. P. 227-228.
- 13 Ten pat. T. 1. P. 253.
- 14 Ten pat. T. 1. P. 285.
- 15 Ten pat. T. 1. P. 285-286.
- 16 Ten pat. T. 1. P. 308-309.
- 17 Ten pat. T. 1. P. 309.
- 18 Ten pat. T. 1. P. 380.
- 19 Ten pat. T. 1. P. 411, 416.
- 20 Ten pat. T. 2. P. 99-104, 106.
- 21 Ten pat. T. 2. P. 142.
- 22 Ten pat. T. 2. P. 142, 154-155.
- 23 Ten pat. T. 2. P. 188-190; plg. Gudavičius E. 1219 metų sutarties dalyviai ir jų vaidmuo suvienijant Lietuvą // LTSR ADMD Istorija. 1982. T. 22. P. 45-46.
- 24 Łowmiański H. Studja nad ... T. 2. P. 202, 205.
- 25 Ten pat. T. 2. P. 238; plg. Gudavičius E. Dėl lietuvių žemių konfederacijos susidarymo laiko // LTSR ADMD Istorija. 1984. T. 24. P. 12, 16.
- 26 Łowmiański H. Studja nad ... T. 2. P. 286-287.
- 27 Ten pat. T. 2. P. 312.
- 28 Ten pat. T. 2. P. 317-319.
- 29 Ten pat. T. 2. P. 319-320.
- 30 Ten pat. T. 2. P. 333.
- 31 Ten pat. T. 2. P. 335-339.
- 32 Ten pat. T. 2. P. 342-343.
- 33 Ten pat. T. 2. P. 346.
- 34 Ten pat. T. 2. P. 349-350.
- 35 Ten pat. T. 2. P. 351.
- 36 Ten pat. T. 2. P. 352.
- 37 Ten pat. T. 2. P. 361.